

ispoo

interuniversitair
steunpunt
politieke -
opinieonderzoek

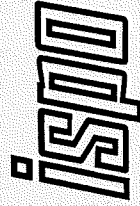
EEN GRIJZE STEM ?

Politieke houdingen en gedragingen van de ouderen in Vlaanderen

Roeland Beerten
Jaak Billiet

*Studie uitgevoerd n.a.v. het Vlaams Welzijnscongres 1993 "Ouderen in solidariteit"
en in het kader van het Programma Maatschappelijk Onderzoek beheerd door de
Diensten voor Programmatie van het Wetenschapsbeleid.*

Bulletin nr. 1993/10 van het I.S.P.O.

interuniversitair
steunpunt
politieke -
opinieonderzoek

EEN GRIJZE STEM ?

Politieke houdingen en gedragingen van de ouderen in Vlaanderen

Roeland Beerten
Jaak Billiet

*Studie uitgevoerd n.a.v. het Vlaams Welzijnscongres 1993 "Ouderen in solidariteit"
en in het kader van het Programma Maatschappelijk Onderzoek beheerd door de
Diensten voor Programmatie van het Wetenschapsbeleid.*

Bulletin nr. 1993/10 van het I.S.P.O.

ABSTRACT

Het uitgangspunt van deze bijdrage is de vaststelling dat het stemgedrag als indicator van de politieke participatie, en de daarmee samenhangende houdingen, benaderd kunnen worden vanuit verschillende oogpunten. Zo kan men een onderscheid maken tussen een levensloopbenadering, een generatiebenadering en een benadering die rekening houdt met bepaalde periode-effecten. Er wordt aangetoond dat men met deze drie kenmerken in hun onderling samenspel rekening zal moeten houden. Deze factoren zijn immers van cruciaal belang voor wat betreft het interpreteren van het stemgedrag van de ouderen in de toekomst. Hoewel over niet alle mogelijke effecten uitsluitel gegeven kan worden, lijken bepaalde generatiekenmerken zoals het onderwijsniveau en de kerkelijke betrokkenheid, die verschillen naargelang van de cohortes, er op te wijzen dat het stemgedrag van de Vlaamse ouderen in de toekomst grondig zal wijzigen.

INLEIDING

In deze bijdrage zullen het stemgedrag en enkele daarmee samenhangende houdingen van de Vlaamse ouderen aan bod komen. Het stemgedrag kan immers gezien worden als een invulling van de beleidsparticipatie in de meest strikte zin: op welke manier en in welke mate zijn de ouderen van vandaag betrokken bij de inspraak zoals die wordt gerealiseerd door de wetgevende parlementsverkiezingen?

Het is over het algemeen geweten dat ouderen vrij 'traditioneel' stemmen, waaruit dan meestal wordt afgeleid dat dit in het voordeel zal zijn van de grote, traditionele partijen. Maar is dit wel zo? Zijn er geen andere evoluties waar te nemen? En zal het stemgedrag van de ouderen van vandaag nog hetzelfde zijn als dat van de ouderen van morgen? Op deze vragen zullen we in deze bijdrage een antwoord pogen te formuleren. Dat die antwoorden niet steeds eenduidig te geven zijn vloeit voort uit de eerder beperkte gegevens, en is tevens te verklaren door de vrij preciaire aangelegenheid die het kijken in de kristallen bol van de sociale wetenschappen van nature is. Maar laat ons eerst eens kijken naar de ouderen waarover we het gaan hebben.

1. "OUDEREN": EEN SAMENSPEL VAN GENERATIES, LEVENSLOPEN EN PERIODES

In deze bijdrage zal meermaals gesproken worden over 'de ouderen'. Een voorafgaandelijke - en niet onbelangrijke - vraag die gesteld moet worden is hoe men die sociale categorie dan precies omschrijft. Verschillende benaderingswijzen zijn mogelijk. Demografen maken bij de afbakening van bepaalde groepen doorheen de tijd meestal een onderscheid tussen het 'generatiemodel' en het 'levensloopmodel'.

Indien men de categorie van de ouderen benadert als een *generatie*, legt men de nadruk op het feit dat deze mensen in dezelfde periode geboren zijn. Elke generatie gaat, als gevolg van een gezamenlijke socialisatie in eenzelfde periode, haar eigen opinies, waarden en normen uitwerken en deze voor de rest van haar leven meedragen. Natuurlijk wil dit niet zeggen dat er geen verschillen bestaan op het individuele niveau, maar toch zou de dominante trend duidelijk blijven en meedragen worden doorheen de levensloop. Samen met het komen en gaan van generaties, komen en gaan ook hun specifieke waarden: oude waarden verdwijnen als hun dragers sterven en nieuwe waarden worden met nieuwe generaties aangebracht². Een voorbeeld van een vermoedelijk generatie-effect is de opkomst van de Volksunie in de jaren zestig, als gevolg van een samenspel van secularisatie, jongerenprotest en communautaire gevoeligheid³. Men vindt daar nog sporen van terug in de huidige generatie van rond de 50 jaar.

Een tweede benaderingswijze is die van de ouderen als een *leeftijdscategorie*. In een levensloopmodel wordt aangenomen dat een verzameling personen op eenzelfde punt start en dat die personen naarmate ze ouder worden de waarden van hun voorgangers overnemen. Naarmate men ouder wordt gaat men dus bepaalde denkbeelden achter zich laten. Zegt de volksmond immers niet "De wijsheid komt met de jaren" ?

Naast de effecten van de levensloop op zich en de effecten van bepaalde generatiekenmerken onderscheidt men meestal ook nog een derde soort van effecten, m.n. *periode-effecten*. Hiermee bedoelt men dan dat bepaalde kenmerken die aan de tijd gebonden zijn een invloed kunnen hebben op het gedrag of de houdingen van een groep individuen. Een mooi voorbeeld hiervan is het succes van de KP onmiddellijk na WO II. Daar zijn momenteel nog nauwelijks sporen van te vinden.

Als men hedendaagse cohortes van 65-plussers bestudeert, dan moet men met deze drie factoren in hun onderling samenspel rekening houden. Dit zal ondermeer consequenties hebben voor het inschatten van veranderingen in de nabije toekomst. Als men de ouderen opvat als een leeftijdscategorie, dan zal men vooral hun toenemend aantal in overweging nemen en de huidige kenmerken dus meer gewicht geven. Beschouwt men ze daarentegen als een generatie, dan kijkt men vooral naar de kenmerken van de aankomende generaties ouderen. Die zijn grondig anders dan die van de huidige generatie. Met periode-effecten kan men weinig rekening houden: deze komen en gaan onaangekondigd.

2. DE BESCHIKBARE DATA

In een vorige studie omtrent het stemgedrag van de Vlaamse ouderen⁴ werd gewezen op de moeilijkheden met de toen beschikbare onderzoeksgegevens. Momenteel beschikken we over nieuwe en meer betrouwbare data om uitspraken te kunnen doen over het stemgedrag van de ouderen. Deze gegevens zijn afkomstig uit het onderzoek omtrent de beeldvorming en houding van de Belgen tegenover politiek, in 1991 uitgevoerd door het Interuniversitair Steunpunt Politieke Opinie-onderzoek (ISPO). Naast deze gegevens zullen, om vergelijkingen toe te laten, ook de vroegere gegevens opnieuw gebruikt worden⁵.

Deze verbetering in de beschikbaarheid van de data wil echter niet zeggen dat nu op alle vragen een duidelijk antwoord gegeven kan worden. Indien men immers wil nagaan wat nu precies het effect van de drie aangehaalde kenmerken (generatie, levensloop, periode) is op het stemgedrag, moet men beschikken over zgn. panelgegevens. Dit zijn gegevens die over een voldoende lange periode verzameld worden bij een grote groep van (dezelfde) personen. Op basis daarvan kan men precieze verschuivingen waarnemen, en kan men daaruit afleiden wat nu het precieze effect is van de generatie-, de levensloop- of de

periodekenmerken. Dwarsdoorsnedes ("crosssecties") van de bevolking op regelmatige tijdstippen zouden ons ook al kunnen vooruithelpen, maar dan moet de steekproef voldoende groot zijn, op dezelfde wijze uitgevoerd zijn, en volledig vergelijkbare informatie bevatten. Ook die voorwaarden zijn niet volledig vervuld. Hoe kan men dan toch uitspraken doen over het stemgedrag van de ouderen nu en in de nabije toekomst?

We kunnen ons vooreerst baseren op theoretisch inzicht, op ervaringen en op ons oordeel over wat redelijk zou kunnen zijn, of wat weinig waarschijnlijk is. Zo mogen we bijvoorbeeld veronderstellen dat sommige verschijnselen zoals de ontkerkelijking, de ontzuiling en de democratisering van het onderwijs in de naoorlogse periode zo ingrijpend waren dat ze de generaties grondig veranderd hebben. Dit zal weerspiegeld worden in het stemgedrag of in de waardenoriëntaties van die generaties. Daarnaast zijn er in de levensloop van mensen ervaringen en gebeurtenissen die hen anders naar de omgeving doen kijken naarmate ze ouder worden. Dit kan van invloed zijn op hun (politieke) houdingen: mensen worden milder, of ze hebben het allemaal meemaakt en eigenen zich een vleugje wantrouwen toe, of ze houden het gewoon voor bekeken. Misschien hebben bepaalde houdingen meer daar mee te maken dan met generatie-eigenschappen? En wie ondergaat daar bovenop niet de invloed van een tijdsgeest die door een kortstondige periode waait?

Binnen zo'n denkkader kunnen de fragmentaire gegevens waarover we beschikken toch tot aannemelijke hypothesen leiden.

3. DE STEMMEN VAN DE OUDERE GENERATIE

3.1. Een bondige terreinverkenning

Zoals eerder al werd aangegeven kan het stemgedrag bepaald worden door verscheidene factoren. In wat volgt zullen we trachten deze effecten wat duidelijker uit te klaren.

Om te beginnen kunnen we ons afvragen hoe de ouderen vandaag de dag stemmen in vergelijking met andere leeftijdsgroepen. In tabel 1 (zie bijlage) wordt per leeftijdscategorie aangegeven naar welke partijen de voorkeur uitgaat.

De jongeren van onder de 30 jaar blijken een sterke voorkeur te hebben voor Agalev, terwijl de ouderen deze partij eerder links laten liggen. Zoals te verwachten was, stemmen de zestig-plussers wel meer voor de CVP dan de jongeren: bij de zestig-plussers is er t.o.v. het gemiddelde een stijging van 12.4 procentpunten op te tekenen, terwijl bij de jongeren er een daling van 11.2 procentpunten optreedt. De ouderen scoren ook (lichtjes) boven het gemiddelde stemmenaantal van de SP, terwijl ze minder dan

gemiddeld voor de PVV stemmen. Het Vlaams Blok scoort schijnbaar iets onder zijn gemiddelde bij de zestig-plussers, maar vermoedelijk is dit percentage onderschat⁶. De ouderen hebben zo goed als geen boodschap aan Rossem; als spiegelbeeld zijn de jongeren binnen deze partij oververtegenwoordigd t.o.v. het gemiddelde. De VU behaalt in de oudste leeftijdscategorie tenslotte haar gemiddelde.

De cijfers in tabel 1 zijn bruto-percentages, d.w.z. het zijn de percentages zoals die waargenomen werden in de steekproef. Het gevaar bij zo'n bivariate tabel is dat we bij de interpretatie op een verkeerd spoor gezet worden. Men mag uit deze tabel immers niet besluiten dat het grote aantal ouderen dat voor de CVP kiest, een gevolg is van het ouder zijn als zodanig (een effect van de levensloop). Het is heel goed mogelijk dat bepaalde generatiekenmerken, zoals de grotere kerkelijke betrokkenheid in de huidige categorie van 60-plussers, dit hoge aantal verklaart. Daarom is het nodig om het stemgedrag naar leeftijd eens te bekijken binnen categorieën die gelijk zijn qua kerkelijkheid en onderwijsniveau. De keuze voor die twee kenmerken is ingegeven door de omstandigheid dat ze zeer sterk verschillen naargelang van de leeftijd (of generatie), en dat we mogen aannemen dat vooral die twee kenmerken generatiegebonden zijn. Uit een vorige analyse⁷ blijkt dat, ook wanneer het effect van deze en andere variabelen wordt uitgezuiverd, er een netto-effect van de levensloop overblijft. Hoewel de verbanden dan zwakker zijn in vergelijking met de bruto-percentages, is er na controle nog steeds een oververtegenwoordiging van de CVP bij de 60-plussers en van Agalev bij de 26-35-jarigen, een oververtegenwoordiging van Rossem bij de 18-25-jarigen en de SP binnen de leeftijdscategorie 46-60, een onderversenwoordiging van de SP bij de 18-25-jarigen en Agalev binnen de groep van 46-60-jarigen. Het lijkt er dus op dat er een zeker effect van de levensloop uitgaat op het stemgedrag. Dit mag echter niet meer dan een voorzichtig vermoeden heten: men kan pas met zekerheid van een zuiver levensloopeffect gewagen indien men alle mogelijke (generatie)effecten zou kunnen uitzuiveren, en dat is niet mogelijk.

3.2. Veranderingen in het stemgedrag in de jaren tachtig

Na deze eerste verkenning gaan we ons nu verder concentreren op de oudste leeftijdsklasse. We kunnen ons de vraag stellen of er ook veranderingen zijn opgetreden in het stemgedrag van de ouderen over een periode van tien jaar. Vooreerst is iedereen in de klasse tien jaar ouder. Vermoedelijk is dit levensloopeffect niet zo doorslaggevend omdat tien jaar relatief kort is. Een echte verandering in de zin van opvolging van generaties is eveneens weinig waarschijnlijk omdat de breuklijn tussen de generaties nog moet komen (rond de 50-55 jaar). Wat we te zien zullen krijgen is waarschijnlijk vooral een periode-effect.

Voor de vergelijking kunnen we terugvallen op eerder gepubliceerde gegevens die nu aangevuld worden met de laatste cijfers. In tabel 2 (zie bijlage) wordt voor vier jaren aangegeven hoe de ouderen stemden in vergelijking met het gemiddelde voor de totale bevolking (GEM)⁸.

Over de jaren heen blijkt de CVP de enige partij te zijn die sterk oververtegenwoordigd blijft bij de 65-plussers, hoewel er toch sprake is van een afname die van dezelfde orde is als het algemeen gemiddelde. Is deze afname ook significant? Om dit na te gaan werd er een significantietoets berekend, waaruit blijkt dat er over de jaren enkel een significante verandering optrad voor de VU, Agalev en de categorie 'andere'⁹. Deze toename van de laatste categorie t.o.v. 1981 kan waarschijnlijk voor een groot deel op rekening van het Vlaams Blok geschreven worden.

Valt hieruit te besluiten dat er voor de oudere leeftijdscategorie een periode-effect optreedt? Waarschijnlijk wel. De actualiteit van het migrantenprobleem kan er voor gezorgd hebben dat het Vlaams Blok een grotere aanhang kende onder de ouderen.

3.3. Een stem van de generatie ?

In de voorgaande paragrafen werd er gepoogd om na te gaan of er een effect van de levensloop of de periode op het stemgedrag van de ouderen te onderkennen valt. Laten we nu eens nagaan wat het effect van het opvolgen van de generaties zou kunnen zijn.

Men kan in verschillende studies¹⁰ een aanduiding terugvinden van de samenhang van de aangekleefde waarden, overtuigingen en gedragingen met de materiële omstandigheden en het culturele klimaat waarin een generatie opgroeit.

Zo wordt de naoorlogse (baby-boom)generatie concreet gekenmerkt door een socialisatie binnen een gunstig economisch klimaat, een daling van de kerkelijke betrokkenheid en het aanhangen van zgn. postmaterialistische waarden. Ook heeft deze generatie grotere mogelijkheden gekend op het vlak van onderwijsparticipatie.

De huidige generatie ouderen, die het levenslicht zag voor de Tweede Wereldoorlog, is daarentegen te typeren als weinig postmaterialistisch en valt op door een grote kerkelijke betrokkenheid. Verder zijn er binnen deze generatie van de huidige ouderen kleine aantallen met een diploma van hoger of hoger secundair onderwijs. De democratisering van het onderwijs voltrok zich immers pas vanaf de jaren vijftig.¹¹

Uit dit alles valt af te leiden dat de grote veranderingen in het denkkader en de waardenbetrokkenheid van de ouderen zich pas binnen een tiental jaren zullen manifesteren. Het is dan immers dat de babyboom-generatie begint te 'vergrizen', waardoor de groep van de ouderen rond de eeuwwisseling totaal andere generatiekenmerken zal bezitten dan de huidige generatie van zestig plussers.

Wat is nu de invloed van de generatiekenmerken zoals de kerkelijke betrokkenheid en het onderwijsniveau op het stemgedrag? Om dit na te gaan kunnen we de mate van kerkelijke betrokkenheid (K) samen met de leeftijd (L), het onderwijsniveau (O) en het stemgedrag (S) in een factor-respons model¹² opnemen. Het is geweten dat de leeftijd (of levensloop) een netto-effect heeft nadat het onderwijsniveau, de kerkelijke betrokkenheid, het inkomen, de beroepsstatus en het geslacht onder controle worden gehouden¹³. Voor deze analyse werden echter enkel de kerkelijke betrokkenheid en het onderwijsniveau weerhouden, omwille van de vergelijkbaarheid met vroeger en omdat deze twee kenmerken het meest generatiegebonden zijn. Als beste model bekomen we dan KS, LS, OS, (KLO)¹⁴. Er is dus zowel een netto-effect van de levensloop op het stemgedrag, maar er is eveneens een netto-effect van de kerkelijke betrokkenheid én van het onderwijsniveau op het stemgedrag. Omwille van de overzichtelijkheid en de vergelijkbaarheid met vroegere gegevens worden in onderstaande grafiek enkel de gecombineerde categorieën van leeftijd en de kerkelijke betrokkenheid getoond¹⁵.

Grafiek 1. Stemgedrag naar leeftijd en kerkelijke betrokkenheid bij de Parlementsverkiezingen van 1991, Vlaanderen.

Aangepast en geschat onder passend model

Uit de grafiek valt duidelijk af te leiden dat, voor wat 1991 aangaat, de CVP beduidend hoger scoort bij de wel- dan bij de niet-kerkelijken, en dat deze aanhang nog versterkt naarmate de leeftijd stijgt. Uit de effectparameters valt daarenboven af te leiden dat de invloed van de kerkelijke betrokkenheid bij de CVP sterker is dan die van de leeftijd. Ook bij de SP geldt deze bemerking, zij het dan in de andere richting en in minder sterke mate. De PVV scoort vooral goed bij de jongeren en de middencategorie; de kerkelijke betrokkenheid speelt voor deze partij duidelijk een ondergeschikte rol. Bij de VU speelt die kerkelijke betrokkenheid wél een rol: deze partij recruteert duidelijk meer bij de kerkelijke kiezers, en dan voornamelijk bij de middengroep en de ouderen binnen deze categorie. Bij Agalev is de kerkelijke betrokkenheid van minder sterk belang dan de leeftijd: de jongeren voelen zich meer aangesproken door deze partij dan de beide andere categorieën. Voor wat het Vlaams Blok betreft is het levensloopeffect minder sterk dan het effect van de kerkelijke betrokkenheid: er wordt duidelijk meer voor deze partij gestemd door de niet-kerkelijken dan door de kerkelijk betrokkenen.

Indien men deze grafiek naast een vergelijkbare grafiek voor het jaar 1974 legt¹⁶ kan men enkele opmerkelijke evoluties aflezen. Zo blijkt dat de de CVP over de jaren heen steeds minder en minder kerkelijke ouderen boven de 60 jaar aantrekt: van 74% in 1974 tot 56% in 1991, dit is meer dan het dubbele van het gemiddelde verlies van de CVP. Als men de verschuivingen van de andere generaties vergelijkt over een periode van 17 jaar blijkt dat die generaties m.b.t. de CVP slechts een terugval van om en bij de 10 procentpunten realiseren. Zo is het percentage kerkelijke CVP-kiezers van de generatie van 40-59 jaar in 1974 van 64% teruggevallen tot 56% bij de generatie 60-plussers in 1991. Deze evoluties wijzen erop dat de verliezen van de CVP samenhangen met de verdere ontkerkelijking, wat vermoedelijk zijn weerslag zal hebben op het stemgedrag van de aankomende generaties ouderen.

Een tweede kenmerk dat sterk generatiegebonden is, is het genoten niveau van onderwijs. Voor een beschrijving van de effecten van dit kenmerk op het stemgedrag kunnen we verwijzen naar de effectparameters in tabel 3 (zie bijlage). Kiezers die een hogere opleiding kregen hebben een significant grotere kans om een stem uit te brengen op Agalev, PVV, of VU, terwijl deze hoog opgeleiden ondervertegenwoordigd zijn bij de SP en het Vlaams Blok. Kiezers met een lage opleiding hebben een significant kleinere kans om te stemmen op Agalev, PVV, of VU, en een grotere kans dan gemiddeld om bij de SP of het VB terecht te komen.

Uit deze vaststellingen kan men afleiden dat er inderdaad zoiets bestaat als een generatie-effect: de kerkelijke betrokkenheid en het onderwijsniveau hebben een invloed op het stemgedrag. Het mag daarbij duidelijk zijn dat deze invloed niet deterministisch mag worden opgevat. Deze twee kenmerken zijn immers eerder te beschouwen als een uiting van een dieperliggend waardencomplex, dat verschilt van generatie tot generatie. Die verschillen tussen de voor- en de na-oorlogse generaties komen ook tot uiting in andere onderzoeksresultaten. Zo kiezen de oudere generaties, meer dan de jongere, significant meer uit gewoonte, traditie, omwille van de genoten opvoeding, of omwille van waarden en principes¹⁷. Verder kan men wijzen op de verschillen in partijtrouw: terwijl voor het hele kiezerskorps geldt dat 32.5 % van de kiezers van partij veranderden t.o.v. 1987, bedraagt dit percentage voor de ouderen maar zo'n

20%¹⁸. Ook als men de vraag stelt of men ooit al eens voor een andere partij heeft gestemd, wordt er bij de 25- tot 45-jarigen voor 41% ontkennend geantwoord, terwijl meer dan 65% van de 65-plussers nog nooit op een andere partij stemde.

Voor de vooroorlogse generaties is het m.a.w. bijna vanzelfsprekend dat men op een bepaalde partij stemt, voor de jongeren is er van die vanzelfsprekendheid nog maar weinig terug te vinden. Kenmerkend is dat het zich beroepen op de traditie, de gewoonte of op principes een typisch generatiegebonden verschijnsel blijkt te zijn: factoren zoals de genoten opvoeding of het aanhangen van bepaalde waarden zijn specifieke generatiekenmerken die elke leeftijdsgroep met zich meedraagt. Naarmate de oudere generaties vervangen worden door de jongere, kan men dus verwachten dat steeds minder kiezers zich gaan beroepen op de traditie en de gewoonte, en zich meer gaan laten leiden door concrete issues.

Een en ander kan men kaderen binnen het individualiseringsproces dat zich in de Westerse samenleving verderzet¹⁹. Individualisering wijst er op dat mensen bij het nemen van beslissingen zich alsmäär minder laten leiden door als vanzelfsprekend ervaren overtuigingen en waarden en steeds meer hun eigen, persoonlijke voorkeuren volgen. Ook op het vlak van de politiek zet dit individualiseringsproces zich door: men kan op basis van bovenstaande gegevens inderdaad gewagen van het verdwijnen van de kiezer die 'van huis uit' op partij A of B stemt²⁰. De jongere, meer geïndividualiseerde generaties gaan hun stem meer en meer laten bepalen door hun persoonlijke mening over de politiek, of door concrete issues die hen aanspreken en die van tijd tot tijd veranderen. Bovengeschetste ontwikkelingen zullen dan vermoedelijk vooral concrete gevolgen hebben voor de CVP en de SP - en, in mindere mate de VU - omdat deze partijen het meest op deze traditionele aanhang konden rekenen.

4. VERANDERENDE WAARDENORIENTATIES?

Tot nu toe hebben we ons voornamelijk geconcentreerd op het *stemgedrag* van de oudere generatie. Er werd daarbij reeds een eerste aanzet gegeven tot een generatiebenadering, waarbij gesteld werd dat enkele voor het stemgedrag relevante kenmerken zoals de kerkelijke betrokkenheid en het onderwijsniveau beschouwd moesten worden als aanduidingen van een dieperliggend waardencomplex. Hoe kan men dit waardencomplex verder omschrijven?

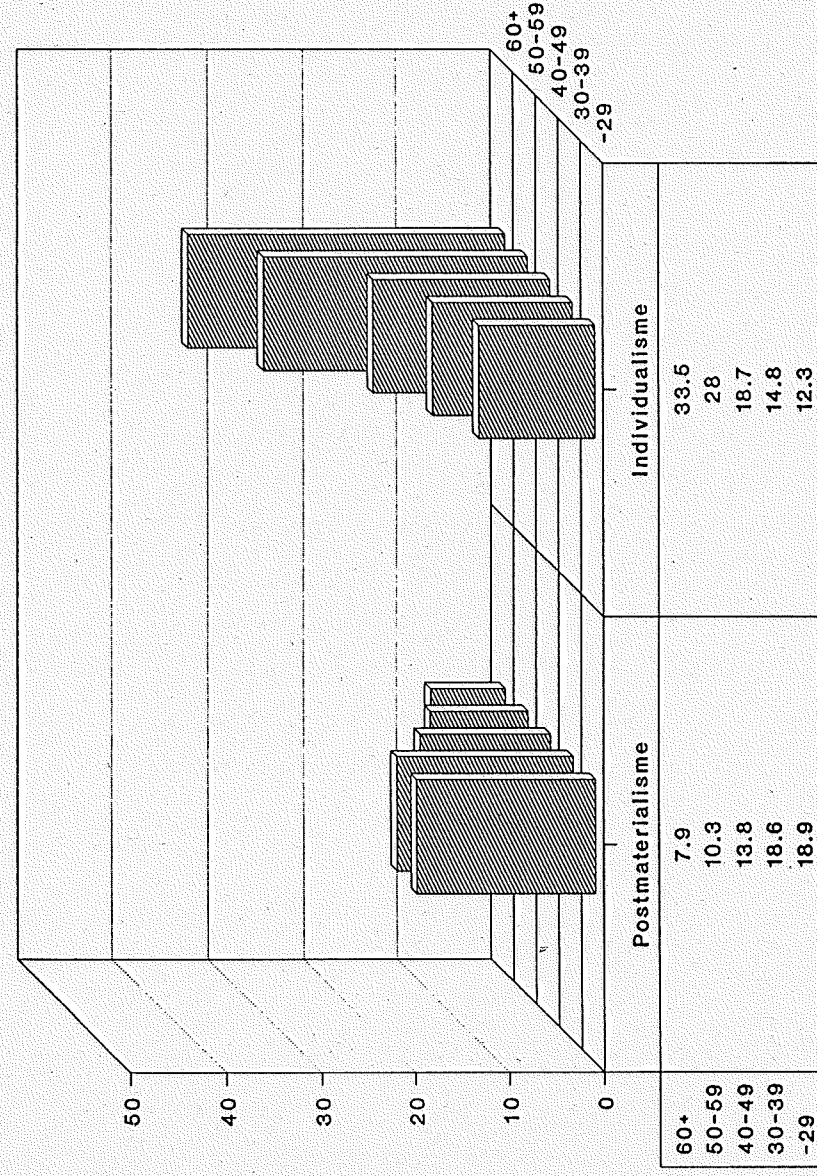
In de recente literatuur is er dikwijls sprake van het opkomende individualisme, of nog van het aanhangen van zgn. postmaterialistische waarden door bepaalde groepen in de samenleving²¹. Indien men spreekt van postmaterialisme denkt men aan de opkomst van nieuwe waardenoriëntaties na de Tweede Wereldoorlog. In tegenstelling tot de materialistische waarden, zo stelt de theorie van Inglehart, wordt het postmaterialisme gekenmerkt door een nood aan gemeenschapsgevoel, de kwaliteit van het

leven, de democratie en een leefbare omgeving²². De postmaterialistische waarden zijn dan ook gericht op de bevrediging van sociale en op zelfrealisatie gerichte noden, zoals behoefte aan zelfrespect en intellectuele ontplooiing²³.

De term 'individualisme' kan verschillende betekenissen hebben. Men dient een onderscheid te maken tussen 'expressief en 'utilitair' individualisme²⁴. Bij het expressief individualisme wordt de klemtoon gelegd op persoonlijke autonomie (vrijheid), op zelfontplooiing en op het unieke. Men gaat de bestaande waarden en normen relativeren, waarbij het besef groeit dat men vrij kan kiezen uit een gamma van verschillende aangeboden mogelijkheden (cfr. het hierboven beschreven individualiseringsproces). In contrast hiermee staat het zgn. utilitair individualisme. De utilitair-individualistische waarden leggen de nadruk op het nastreven van individueel eigenbelang en (extern) materieel succes²⁵. In wat volgt zullen we enkel spreken over deze laatste soort van individualisme.

Zijn deze waardenoriëntaties ook gebonden aan de leeftijd? In grafiek 2 vindt men terug hoe deze twee kenmerken zich verdelen over de leeftijdsgroepen²⁶.

Grafiek 2. *Postmaterialisme en utilitair individualisme naar leeftijd (gewogen bruto-percentages; Vlaanderen 1991)*

Wat onmiddellijk in het oog springt, is de omgekeerde, bijna perfect lineaire relatie van deze twee kenmerken met de leeftijd. Het aanleven van postmaterialistische waarden neemt af naarmate men ouder is, terwijl het individualisme stijgt met de leeftijd. Tweede opmerkelijke feit is dat de relatie niet lineair is voor het postmaterialisme: de jongste groep zou minder postmaterialistisch zijn dan de daaropvolgende leeftijdsgroep. Dit is een eigenaardige vaststelling waarop niet direct een antwoord te vinden is. Hoe is deze daling van de aanhang van postmaterialistische waarden en het stijgende individualisme bij de ouderen te verklaren?

Bij het zoeken naar een verklaring dient men ook hier voorzichtig te zijn. De hoger beschreven relaties zouden immers veroorzaakt kunnen worden door de samenhang van de leeftijdsvariabele met andere kenmerken, zoals de kerkelijke betrokkenheid en het onderwijsniveau. Als men de relaties van postmaterialisme en individualisme met leeftijd bekijkt binnen de categorieën van onderwijs en kerkelijke betrokkenheid, blijft er nog slechts een zwak effect van de levensloop op het individualisme over²⁷. Wel is er een sterk significant effect van het onderwijsniveau op het aanhangen van utilitair-individualistische waarden: naarmate men een lagere opleiding genoten heeft, is men geneigd om zich meer individualistisch op te stellen. Dit kan te maken hebben met de omstandigheid dat de minder opgeleiden meer moeten vechten om de eindjes aan elkaar te knopen. Het effect van de levensloop op individualisme blijft dus uiteindelijk marginaal. Ook voor het postmaterialisme is de invloed van de levensloop minder significant dan die van de kerkelijke betrokkenheid of van het genoten niveau van onderwijs. Uit andere onderzoeken is vroeger reeds gebleken dat het effect van het behoren tot een generatie op het aanhangen van postmaterialistische waarden groter is dan het effect van de levensloop²⁸.

Voor de grotere postmaterialistische gerichtheid van de jongere generaties vindt men in de literatuur in grote lijnen steeds dezelfde verklaring. De wederopbouwgeneratie van voor de Tweede Wereldoorlog is de sobere, zakelijke generatie die opgroeide in een periode van ontbering en armoede. Voor deze generatie was het voornaamste doel het verwerven van een betere economische, materiële positie. De daaropvolgende generatie van na WO II groeide daarentegen op in die materiële welvaart, en de aandacht van deze generatie verschuift dan ook van de materiële aspecten van het leven naar de minder materiële aspecten, zoals de kwaliteit van het leven en het gemeenschapsgevoel. Zij zijn het materialisme voorbij: het zijn de 'postmaterialisten'²⁹.

Hier kunnen we ook een andere vaststelling doen, namelijk dat het gevoel van politieke machteloosheid stijgt naarmate men ouder wordt. Men voelt zich dus ook minder efficiënt m.b.t. het politieke bedrijf als men ouder wordt. Ook indien men controleert voor generatiekenmerken zoals onderwijs en kerkelijke betrokkenheid blijft er een significant effect van de levensloop bestaan³⁰. Een verklaring hiervoor zou gevonden kunnen worden in wat men het maturatie-frustratie-effect noemt³¹. Naarmate men ouder wordt kan men immers verwachten dat men al meerdere 'negatieve' ervaringen heeft gehad met het (Belgische) politieke stelsel: men komt stilaan tot de vaststelling dat de theorie van de parlementaire democratie niet volledig overeenstemt met de politieke realiteit. Vandaar dat men zich meer machteloos

voelt t.o.v. 'de politiek' naarmate men ouder wordt. Men zou dit gevoel van politieke machteloosheid dus eerder als een gevolg van de levensloop moeten beschouwen. Maar ook hier zijn er onvoldoende gegevens die deze hypothese kunnen staven.

BESLUIT

Alles samen genomen blijven nog veel vragen open. Sommige daarvan kunnen wellicht met behulp van paneelgegevens een antwoord krijgen. Wat de huidige generatie ouderen aangaat zijn we toch enkele kenmerken op het spoor gekomen.

Op het vlak van het stemgedrag blijkt dat de huidige generatie van ouderen trouw is aan een eens gemaakte politieke keuze. Ze geven nog in grote mate vertrouwen aan de traditionele politieke partijen. Gezien de huidige regeringscoalitie zou men vanuit die optiek kunnen stellen dat het niet slecht gesteld is met de politieke inspraak van de huidige ouderen. De regeringscoalitie weerspiegelt veel beter de keuze van de ouderen dan die van de jongeren.

Het stemgedrag van die jongeren blijkt intussen steeds meer en meer 'gebalkaniseerd' te geraken. Voor een gedeelte heeft dit echter te maken met generatiekenmerken en het ziet er naar uit dat het stabiel stemgedrag van de ouderen zoals we dit nu nog vinden, veranderingen zal ondergaan naargelang de naoorlogse generaties de huidige zestig-plussers vervoegen. Vanuit deze generatiebenadering kan men verwachten dat de grote veranderingen in het stemgedrag van de ouderen zich pas binnen een tiental jaren zullen manifesteren.

Anderzijds ziet het er naar uit dat één en ander, bijvoorbeeld een gevoel van politieke machteloosheid, ook met de levensloop samenhangt. Ook moeten we de mogelijkheid van het bestaan van eventuele periode-effecten openlaten. De politieke houdingen en gedragingen van de ouderen worden dus zeker niet alleen bepaald door de generatiekenmerken. Om hierover meer gefundeerde uitspraken te doen ontbreekt het ons op dit moment echter nog aan gegevens.

Vanuit deze vaststellingen zou het verkeerdt zijn om de huidige gedragingen en houdingen van de ouderen zomaar te projecteren in de toekomst, vermenigvuldigd met een factor omwille van hun grotere omvang. De kwalitatieve kenmerken van de aankomende ouderen zullen deels anders zijn. Door het vervangen van de generaties zullen we in de toekomst met meer 'ontzuilde' en geschoolde ouderen zijn die ook op het politieke vlak meer van zich laten horen...

Tabel 1. *Stemgedrag naar leeftijd bij de Parlementsverkiezingen van 1991, Vlaanderen (gewogen bruto-percentages, niet gecontroleerd voor de andere variabelen)*

Partij	-29	30-44	45-59	60 +	Globaal
Agalev	13.6	9.4	2.5	2.8	7.3
CVP	14	23.1	28.3	37.6	25.2
PVV	20.6	18.9	17.8	13	17.8
SP	13.9	17.2	22.2	19.5	18.2
VB	14.6	9.4	7.3	7.5	9.7
VU	6.4	8.9	10.5	8.9	8.8
Rossem	9.9	5	2.6	1.3	4.8
B/O/A	7.2	8.1	8.8	9.3	8.3
N	568	810	636	492	2506

Tabel 2. *Vergelijkend overzicht van het stemgedrag bij de oudste leeftijdscategorie voor de Parlementsverkiezingen (Kamer) in Vlaanderen (percentages).*

Partij	1981		1985		1987		1991	
	GEM	65 +	GEM	65 +	GEM	65 +	GEM	65 +
Agalev	4.0	1.2	6.1	0.4	7.3	0.1	7.8	3.3
CVP	32.0	50.3	34.6	50.9	31.4	48.7	26.9	44.1
PVV	21.1	12.0	17.4	14.4	18.5	14.5	19.1	14.4
SP	20.6	19.7	23.7	20.6	24.2	18.5	19.4	19.4
VB	1.0	-	2.2	-	3.0	-	10.3	9.2
VU	15.9	14.4	12.7	11.1	12.9	12.8	9.3	7.2
Rossem	-	-	-	-	-	-	5.1	1.6
Andere	4.5	3.3*	3.2	2.3	2.5	7.1*	1.9	0.7
Blanco	7.5	5.6	7.2	6.4	6.5	8.9	6.5	5.6
N		179		198		186		308

1981: IMARA; 1985, 1987: DIMARSO; 1991: ISPO

* Geen afzonderlijke gegevens voor Vlaams Blok beschikbaar

Tabel 3. Multiplicatieve effectparameters van het loglineaire model voor de tabel stempgedrag naar onderwijsniveau (O), leeftijd (L) en kerkelijke betrokkenheid (K)
 Geschat onder het model SO, SL, SK, (OLK)
 $L^2 = 225.25$, $df = 196$, $p = 0.075$

Stempgedrag	Agalev	CVP	PVV	SP	VB	VU	Rossem	B/O/A
Onderwijsniveau¹								
Laag	0.644***	1.065	0.852**	1.285***	1.285**	0.683***	1.208	1.258**
Midden	1.014	0.933	0.935	0.921	1.212*	1.044	1.150	0.844
Hoog	1.532***	1.007	1.256**	0.845*	0.642***	1.403***	0.720	0.943
Leeftijd								
-29	1.668***	0.669***	1.015	0.684***	1.276*	0.666***	1.862***	0.816
30-44	1.370**	0.934	0.993	0.896	0.936	0.934	1.104	0.910
45-59	0.580***	1.132	1.108	1.328***	0.877**	1.307	0.811	1.114
60+	0.755	1.415**	0.896	1.229	0.955	1.229	0.600*	1.208
Kerkelijke Betrokkenheid								
Niet-katholiek	1.249*	0.341***	0.817**	1.523***	1.545***	0.643***	1.542**	1.233*
Randkerkelijk	0.803	0.983	1.221**	1.045	0.935	1.041	1.150	0.888
Kerkelijk + Kerks	0.998	2.984***	1.003	0.628***	0.692***	1.495***	0.564***	0.914

* Significant: $p < 0.10$

** Significant: $p < 0.05$

*** Significant: $p < 0.01$

¹ Onderwijsniveau:

laag: t.e.m. hoger beroepsonderwijs

midden: t.e.m. hoger algemeen vormend onderwijs

hoog: hoger niet-universitair en universitair onderwijs

1. R. LESTHAEGE en G. MOORS, De gezinsrelaties: de ontwikkeling en stabilisatie van patronen. in: J. KERKHOFS, K. DOBELAERE, L. VOYE en B. BAWIN-LEGROS (reds.) *De versnelde ommetkeer. De waarden van de Vlamingen, Walen en Brusselaars in de jaren negentig*. Tielt, Lannoo / Koning Boudewijnstichting, 1992, p. 35.
2. R. LESTHAEGE en G. MOORS, o.c., p. 35.
3. Zie hierover: J. BILLIET, Verzuiling en politiek: theoretische beschouwingen over België na 1945. in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1982, 1, p. 107-108.
4. J. BILLIET en J. VANHOUTVINCK, Het stemgedrag van de Vlaamse bejaarden nu en morgen. pp. 41-71 in: F. LAMMERTYN en J. VERHOEVEN (reds.) *Tussen sociologie en beleid. Vriendenboek Prof. Dr. E. Leemans*. Leuven, Acco, 1991.
5. Een uitgebreide beschrijving van het ISPO-onderzoek vindt men terug in: A. CARTON, M. SWYNGEDOUW, J. BILLIET en R. BEERTEN, *Source book of the Voters' Study in connection with the 1991 General Election Flanders - Belgium*. Leuven, SOI/ISPO, 1993. Voor een bespreking van de vroegere gegevens omtrent het stemgedrag van de ouderen verwijzen we naar J. BILLIET en J. VANHOUTVINCK, o.c., p. 46.
6. Deze onderschatting is waarschijnlijk een gevolg van het feit dat ouderen minder geneigd zijn om hun stemoptie mee te delen, zie hierover J. BILLIET, M. SWYNGEDOUW en A. CARTON. *Stermen voor Vlaams Blok of Rossem. De kiezer zelf aan het woord*. ISPO-Bulletin 1992/2. Leuven, ISPO, 1992, pp. 15-16.
7. M. SWYNGEDOUW, R. BEERTEN, J. BILLIET en A. CARTON, *Partijkeuze verklaren. Over determinanten van het stemgedrag in Vlaanderen op 24 november 1991*. ISPO-Bulletin 1993/8. Leuven, ISPO.
8. Om een adequate vergelijking mogelijk te maken wordt de leeftijdsgrens voor de ouderen hier opgetrokken tot 65 jaar. De percentages voor de partijen zijn berekend zonder rekening te houden met het aantal blanco stemmen.
9. Voor de berekening van de X^2 -waarde werden de percentages van 1981 als pilootbevolking beschouwd, waarmee de percentages van 1991 vergeleken worden. De categorie 'blanco' werd eveneens in de berekening opgenomen. De categorie 'andere' bestaat omwille van de gebrekkige gegevens eveneens uit de stemopties Vlaams Blok en Rossem. De waarde van de teststatistiek X^2 bedroeg 84.65 met $df = 5$ en $p < 0.001$.
10. Zie o.m. M. ELCHARDUS en P. HEYVAERT, *Soepel, flexibel en ongebonden*. Brussel, VUB-press 1990; M. SWYNGEDOUW, *Waar voor je waarden. De opkomst van Vlaams Blok en Agalev in de jaren tachtig*. Leuven, ISPO, 1992; H. BECKER, *Generaties en hun kansen*. Amsterdam, Meulenhoff 1992.
11. Voor een overzicht van enkele indicatoren m.b.t. de kerkelijke betrokkenheid en het onderwijsniveau, zie: K. MATTHIJS, *Belgoscopie*. Tielt, Lannoo, 1988, p. 276 en 132.
12. Voor een beschrijving van de gevolgde analysemethode verwijzen we naar J. HAGENAARS, *Categorical Longitudinal Data: Loglinear Panel, Trend and Cohort Analysis*. Newbury Park C.A., Sage Publications, 1990, p. 70 e.v.
13. Zie M. SWYNGEDOUW, R. BEERTEN, J. BILLIET en A. CARTON, o.c., 1993.

14. $L^2 = 225.25$, $df = 196$, $p = 0.075$.
15. De percentages in de grafiek werden geschat onder het model KS, LS, (KL) met $L^2 = 24.86$, $df = 14$, $p = 0.036$.
16. Deze grafiek vindt men terug in: J. BILLIET en J. VANHOUTVINCK, o.c., p. 56.
17. J. BILLIET, M. SWYNGEDOUW, A. CARTON, *Motieven van het stemgedrag op 24 november 1991: kiezen voor Agaley, CVP, PVV, SP of VU-VVD*. Leuven, ISPO, ISPO-Bulletin 1992/5, p. 9.
18. M. SWYNGEDOUW, J. BILLIET, A. CARTON, *Van waar komen ze, wie zijn ze? Stemgedrag en verschuivingen op 24 november 1991*. Leuven, ISPO, ISPO-Bulletin 1992/3, p. 24; J. BILLIET, M. SWYNGEDOUW, A. CARTON, *Protest, ongenoegen en onverschilligheid op 24 november... en nadien*. in: *Res Publica*, 35.
19. R. LAERMANS, Meer individuele mogelijkheden, minder sociale dwang? Enkele cultuursociologische aantekeningen bij het naoorlogse individualiseringsproces. pp. 137-151 in: W. DUMON, G. FAUCONNIER, R. MAES en E. MEULEMANS (reds.), *Scenario's voor de toekomst*. Leuven, Acco, 1993.
20. R. LAERMANS, Van verzuild volk naar ontzuild individu. Culturele ontwikkelingen in het naoorlogse Vlaanderen. in: *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 81 (2), p. 136.
21. Zie o.m. M. SWYNGEDOUW, o.c., 1992.
22. M. ELCHARDUS en P. HEYVAERT, o.c., p. 173.
23. Zie R. LAERMANS, Tussen beeld en enquêteformulier: ontwikkelingen binnen de naoorlogse jeugd in Vlaanderen en België. in: *Tijdschrift voor Sociologie*, 10:3-4, p. 335.
24. M. ELCHARDUS en P. HEYVAERT, o.c., p. 152 e.v.
25. M. ELCHARDUS en P. HEYVAERT, o.c., p. 155.
26. Postmaterialisme werd geoperationaliseerd door aan de respondenten te vragen wat zij de vijf belangrijkste beleidsprioriteiten vonden, zoals ze die konden kiezen uit een lijst van 12 doelstellingen (6 postmaterialistische, 6 materialistische doelen). Indien men drie of meer postmaterialistische items vermeldde werd men als 'hoog' postmaterialistisch, anders als 'laag' postmaterialistisch benoemd. De mate van individualisme werd gemeten a.h.v. enkele uitspraken waarmee men het in meerdere of mindere mate eens of oneens kon zijn; op basis van een factoranalyse werd dan een schaal geconstrueerd die dan tevens opgedeeld werd in 'hoog' en 'laag' individualistisch. Voor een meer uitgebreide beschrijving van deze laatste schaal verwijzen we naar J. BILLIET, *Measurement models for some scales in the survey on political attitudes and behaviour connected with the general elections (24 nov. 1991) in Flanders (Belgium)*. ISPO-Bulletin 1993/6. Leuven, ISPO. Voor een beschrijving van de postmaterialisme-items kan men terecht bij A. CARTON, M. SWYNGEDOUW, J. BILLIET en R. BEERTEN, o.c., p. 245.
27. De controle gebeurde door telkens een factor-respons model te testen met de variabelen individualisme (I), resp. postmaterialisme (P) als afhankelijke variabele en leeftijd (L), kerkelijke betrokkenheid (K) en onderwijsniveau (O) als onafhankelijke variabelen. Met het A.I.C. als selectie criterium werden als beste model geselecteerd: POL, PLK, OLK voor het postmaterialisme ($L^2 = 2.18$, $df = 6$, $p > 0.5$) en IO, ILK, OLK voor het individualisme ($L^2 = 8.84$, $df = 10$, $p > 0.5$).
28. Zie o.m. N.D. DE GRAAF, *Postmaterialism and the Stratification Process. An international comparison*. Utrecht, ISOR, 1988; N.D. DE GRAAF, J. HAGENNAARS en R. LUIJKX, *Intragenerational stability of Postmaterialism in Germany, the Netherlands and the United States*, in: *European*

Sociological Review, 5, (2), 1989.

29. M. ELCHARDUS en P. HEYVAERT, o.c., p. 171-173.
30. Er werd voor deze controle opnieuw een factor-respons model getest met het gevoel van politieke machteloosheid (P) als afhankelijke variabele en de kerkelijke betrokkenheid (K), het onderwijsniveau (O) en de leeftijd (L) als onafhankelijke variabelen. Als beste oplossing werd het model OLK, OKP, KLP, OLP aanvaard ($L^2 = 5.01$, $df = 4$, $p = 0.286$).
31. G. DIERICKX en P. THIJSEN, Politieke efficiëntie in Vlaanderen: een exploratieve analyse. In: M. SWYNGEDOUW, J. BILLIET, A. CARTON en R. BEERTEN (reds.) *De Vlamingen en hun politieke opvattingen*. (werktitel; in voorbereiding). Leuven, Acco, 1993.

LITERATUUR

- BECKER H. (1992) *Generaties en hun kansen*. Amsterdam, Meulenhoff.
- BILLIET J. (1982) Verzuijing en politiek: theoretische beschouwingen over België na 1945. pp. 83-118 in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1982, 1.
- BILLIET J.E. (1993) *Measurement models for some scales in the survey on political attitudes and behaviour connected with the general elections (24 nov. 1991) in Flanders (Belgium)*. ISPO-Bulletin 1993/6. Leuven, ISPO.
- BILLIET J. en J. VANHOUTVINCK (1991) Het stembedrag van de Vlaamse bejaarden nu en morgen. pp. 41-71 in: LAMMERTYN F. en J. VERHOEVEN (reds.) *Tussen sociologie en beleid. Vriendenboek Prof. Dr. E. Leemans*. Leuven, Acco.
- BILLIET J., M. SWYNGEDOUW en A. CARTON (1992) *Stemmen voor Vlaams Blok of Rossem. De kiezer zelf aan het woord*. ISPO-Bulletin 1992/2. Leuven, ISPO.
- BILLIET J., M. SWYNGEDOUW en A. CARTON (1992) *Motieven van het stembedrag op 24 november 1991: Kiezen voor Agalev, CVP, PVV, SP of VU-VVD*. ISPO-Bulletin 1992/5. Leuven, ISPO.
- BILLIET J., M. SWYNGEDOUW en A. CARTON (1993) Protest, ongenoegen en onverschilligheid op 24 november... en nadien. pp. 221-235 in: *Res Publica*, 35.
- CARTON A., M. SWYNGEDOUW, J. BILLIET en R. BEERTEN (1993) *Sourcebook of the Voters' Study in connection with the 1991 General Election Flanders - Belgium*. Leuven, ISPO/SOI.
- DE GRAAF N.D. (1988) *Postmaterialism and the Stratification Process. An international comparison*. Utrecht, ISOR.
- DE GRAAF N.D., J. HAGENAARS en R. LUIJKX (1989) Intragenerational stability of Postmaterialism in Germany, the Netherlands and the United States, pp. 183-201 in: *European Sociological Review*, 5, (2).
- DEBRICKX G. en P. THIJSSSEN (1993) Politieke efficiëntie in Vlaanderen: een exploratieve analyse. In: SWYNGEDOUW M., J. BILLIET, A. CARTON en R. BEERTEN (reds.) *De Vlamingen en hun politieke opvattingen*. (werktitel; in voorbereiding). Leuven, Acco.
- ELCHARDUS M. en P. HEYVAERT (1990) *Soepel, flexibel en ongebonden*. Brussel, VUB-press.
- HAGENAARS J. (1990) *Categorical Longitudinal Data: Loglinear Panel, Trend and Cohort Analysis*. Newbury Park C.A., Sage Publications.

- LAERMANS R. (1989) Tussen beeld en enquêteformulier: ontwikkelingen binnen de naoorlogse jeugd in Vlaanderen en België. pp. 367-410 in: *Tijdschrift voor sociologie*, 10:3-4.
- LAERMANS R. (1991) Van verzuimd volk naar ontzuild individu. Culturele ontwikkelingen in het naoorlogse Vlaanderen. pp. 125-147 in: *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 81 (2).
- LAERMANS R. (1993) Meer individuele mogelijkheden, minder sociale dwang? Enkele cultuursociologische aantekeningen bij het naoorlogse individualiseringsproces. pp. 137-151 in: DUMON W., G. FAUCONNIER, R. MAES en E. MEULEMANS (reds.) *Scenario's voor de toekomst*. Leuven, Acco.
- LESTHAEGHE R. en G. MOORS (1992) De gezinsrelaties: de ontwikkeling en stabilisatie van patronen. pp. 19-68 in: KERKHOFS J., K. DOBBELAERE, L. VOYE en B. BAWIN-LEGROS (reds.) *De versnelde ommekeer. De waarden van de Vlamingen, Walen en Brusselaars in de jaren negentig*. Tielt, Lannoo / Koning Boudewijnstichting.
- MATTHIJS K. (1988) *Belgoscopie*. Tielt, Lannoo.
- SWYNGEDOUW M. (1992) *Waar voor je waarden. De opkomst van Vlaams Blok en Agelev in de jaren tachtig*. Leuven, ISPO.
- SWYNGEDOUW M., J. BILLIET en A. CARTON (1992) *Van waar komen ze, wie zijn ze? Stemgedrag en verschuivingen op 24 november 1991*. ISPO-Bulletin 1992/3. Leuven, ISPO.
- SWYNGEDOUW M., R. BEERTEN, J. BILLIET en A. CARTON (1993) *Partijkeuze verklaren. Over determinanten van het stemgedrag in Vlaanderen op 24 november 1991*. ISPO-Bulletin 1993/8. Leuven, ISPO.